

مدارس عصر صفوی

محمد درخشانی^۱

چکیده

توجه و تأکید تعصب مآبانه به امر تعلیم و تربیت در عصر صفویان، سبب دعوت و جذب عالمان و مدرّسان شیعی مذهب از سایر بلاد اسلامی چون «جبل عامل» به ایران آن زمان شد. به دنبال سکنی گزیدن این فرهیختگان در این سرزمین، آثار متعددی به دست آنان تصنیف گردید. مطالعه و بررسی اسناد و مدارک عصر صفوی که در این تحقیق به روش توصیفی - تحلیلی دنبال شد، مشخص ساخت که تحصیل علوم در سطوح عالی و تخصصی، فقط در «مدارس» آن دوره در جریان بود. هم‌چنین آموزش و تدریس شاخه‌های متعددی از علوم که در شهرها و مدارس که به شکل پانسیون اداره می‌شدند، با حضور استادان حاذق شیعی استمرار داشت. هر استاد و طالب علم نیز بر اساس علاقه، تبخّر، استعداد، تمکّن مالی و سایر شرایط فردی و شخصی خود، محلّ تدریس و تحصیل خویش را که در شهرهایی چون استرآباد، شیراز، اصفهان و ... دایر بودند، انتخاب می‌کرد.

کلید واژه ها: مدارس، صفویان، مدرسه خیرآباد، مدرسه آقا کمال، مدرسه فیضیه.

Schools during the Safavid era

Abstract

Attention and emphasis on education in the Safavid era caused attraction and invitation of Shiite scholars and Ulama from other Islamic lands like "Jabal Amol" to Iran in that period.

Following settlement of those intellectuals in Iran, many works were launched by them. Studying of Safavid document which was done with an analytical and descriptive method, showed that carrying out study at high level allocated to Madressa. Teachings of several majors of science by Shiite qualified teachers underway in schools and cities that were run in form of boarding house. Every scholar and student based on interest, demand, skill, talent, financial ability and other individual circumstance chose his teaching place in cities like "Astarabad", "Shiraz", "Esfahan and other ones.

Keywords: Madressa, Safavids, Kheir Abad School, Agha kamal school, Feiziheh school.

مقدمه

اماکن خاصی در گذشته‌های تاریخی ایران برای تعلیم و تربیت شیفتگان امر تعلیم و تربیت ایجاد شده بودند که از این میان می‌توان به مکاتیب، مساجد، رباط‌ها، مجالس عمومی و در رأس آن‌ها به مدارس اشاره داشت. این اماکن در نقاط مختلف کشور پراکنده شده و در امر تعلیم و تربیت در سطوح عالی ادوار گذشته فعالیت داشتند.

شناخت و شناسایی محل احداث و شکل‌گیری چنین اماکن ویژه می‌تواند از جنبه‌های مختلف علمی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی یک عصر مفید واقع شده و از آن‌ها برای تحقق اهداف و برنامه‌های امروزی استفاده بهینه به عمل آورد.

این نکته قابل تأمل است که از هنگام ایجاد اولین مدرسه اسلامی تاکنون، مدارس متعددی در ایران تأسیس شده که متأسفانه بسیاری از آن‌ها طی حوادث طبیعی نظیر

سیل، زلزله، باد و باران و ... منهدم شده و یا بسیاری دیگر بر اثر حوادث سیاسی مختلف و درگیری‌های نظامی بیگانگان با ایرانیان از بین رفته است؛ لذا، امروزه حتی نام و نشانی نیز از بنیان آن‌ها و حتی تاریخ احداث یا محلّ احداث‌شان در دست نیست. با این وصف، هنوز مدارس بسیاری را در گوشه و کنار کشور و حتی در نقاط پرت و دور افتاده کشور ایران می‌توان یافت که یا هنوز پویا و فعال هستند و یا این‌که به عنوان ابنیه تاریخی از آن‌ها محافظت و مراقبت به عمل آمده و جز آثار و بناهای باستانی محسوب می‌شوند.

این که چه مدرسی و در چه محل‌هایی اختصاص به دوره صفوی داشته، نکته مهمی است که این تحقیق در راستای رسیدن به این هدف است. آگاهی از این امر بسیاری مجهولات را در خصوص نوع و شیوه اداره کرد مدارس، تحصیل، اساتید، روش تدریس، نوع رشته‌های تحصیلی، مباحث علوم و جریان فکری حاکم را روشن خواهد ساخت که به روش توصیفی - تحلیلی دنبال می‌شود.

استرآباد یا گرگان

مدرسه آقا محسن، مدرسه سادات، مدرسه حاجی محمد صالح، مدرسه حاجی محمدتقی خان، مدرسه دارالشفاء، مدرسه حضرت مستطاب اشرف ارفع والا آقای امیرخان سردار سپهسالار اعظم دامت شوکته، مدرسی هستند که در استرآباد وجود داشته‌اند. مدرسه اخیر، از مدارس قدیم و متعلق به مرحوم «حاجی ملا رضا» بوده که به واسطه نداشتن موقوفه، به کلی ویران و خراب شده است (ذبیحی، ۱۳۸۶: ۳۴). از دیگر مدارس استرآباد، می‌توان به مدرسه عمادیه اشاره داشت.

مدرسه عمادیه

مدرسه عمادیه گرگان یا همان استرآباد هم اکنون، با ۱۵۵۰ متر زمین (با ابعاد ۴۵ در ۳۴/۵ متر) در محله درب نو^۱ (دروازه نو) شهر گرگان (استرآباد سابق) واقع شده است که به همراه آب انبار، گورستان، حمام، دکان‌های متعدد، مسجد گلشن، مجموعه چند تکیه، بافت و عناصر عمده محله درب نو و نیز بخشی از بافت بازار کهنه استرآباد، محدوده این مدرسه را تشکیل می‌دادند. مدارس «مفیدیه» (احتمالاً همان سادات)، «یوسفیه» و «آقا محسن» نیز در یک محدوده حدود ۲۰۰ متری از این مدرسه قرار می‌گرفتند؛ اما تحلیل ساختمان عمادیه از نظر پلان و نما، شامل شاخصه‌های عمده‌ای است که می‌توان در کتاب «معرفی دو مدرسه قدیمی ایالت تاریخی استرآباد (گرگان) مدارس عمادیه (صفوی) و قلیچ ایشان (قاجاری)» از آنها آگاهی یافت (معطوفی، ۱۳۸۷: ۹۶-۱۱۶).

مدارس اصفهان

اصفهان به دلیل آن که سال‌ها پایتخت صفویان بوده، یقیناً مدارس زیادی داشته که متأسفانه اطلاع دقیقی از مدارس قدیمه آن در دست نیست. با این حال، مدارس قدیمه موجود در استان اصفهان بیش‌تر شامل مدرسه‌هایی است که به دلیل معماری ویژه با نغایس کاشی‌کاری‌هایشان مورد حمایت و حفاظت قرار گرفته‌اند، این مدارس عبارتند از:

۱- مدرسه جدّه بزرگ

این مدرسه از ابنیه زمان شاه عباس دوم صفوی است که در سال ۱۰۵۸ ه.ق. در دو طبقه با صحنی کاشی‌کاری شده ساخته شده است. بر روی کتیبه سردرش علاوه بر تاریخ ایجاد بنا، امضای خطاط معروف «محمد رضا امامی» نیز دید می‌شود (موسوی، ۱۳۸۷: ۳۱۰).

۲- محله درب‌نو، در گذشته یکی از گذرهای محله بزرگ «میدان استرآباد» به شمار می‌رفت. (همان)

۲- مدرسه جدّه کوچک

این مدرسه که یک سال قبل از ایجاد مدرسه جدّه بزرگ (یعنی در سال ۱۰۵۷ ه.ق.) و در دوران شاه عباس دوم صفوی ساخته شده، با دو طبقه به بانی‌گری زنی به نام «دلارام خانم» خود نمایی می‌کند. بانی مدرسه که ظاهراً از زنان دربار صفوی بوده است، از کتیبه موجود بر سر در مدرسه قابل استناد است (موسوی، ۱۳۸۷: ۳۱۰).

۳- مدرسه جلايه

این بنا که به سال ۱۱۱۴ هجری قمری ساخته شده، در مشرق شهر و ضلع شمالی خیابان حافظ واقع گردیده است. بنایی ساده و بی‌پیرایه که حیاطی در وسط دارد. در ضلع شمالی آن مقابل در ورودی، ایوانی کوچک مزین به کاشی و گچ‌بری واقع است. این بنا هنوز هم به عنوان مدرسه منطقه مورد استفاده قرار می‌گیرد (لکهارت، ۱۳۶۴: ۵۴۳).

۴- مدرسه چهارباغ

مدرسه چهارباغ یکی از مهم‌ترین و زیباترین بناهای اواخر عصر صفوی و نگین آن آثار می‌باشد که در زمان سلطنت شاه سلطان حسین صفوی، آخرین پادشاه صفوی ساخته شده است.

مدرسه چهارباغ چون به نوعی دائرة المعارف و در برگیرنده انواع سبک‌های معماری زمانه خود هست، به این علت به نام‌های «مدرسه سلطانی»، «مدرسه مادرشاه»، «مدرسه چهارباغ» و «مدرسه علمیّه امام صادق (ع)» نیز نامیده شده است. لکن در حال حاضر، در بین اکثریت مردم به مدرسه چهارباغ مشهور است (دیولافوا، ۱۳۹۰: ۳۰۴-۳۰۱؛ موسویان، ۱۳۸۷: ۳۰۹؛ وکیلان، ۱۳۹۰: ۵۸-۵۹؛ پرسی مولزورث، ۱۳۸۱: ۲/۲۸۹).

۵- مدرسه شمس آباد

این مدرسه از ابنیهٔ زمان شاه سلطان حسین صفوی است که در سال ۱۱۲۵ هـ.ق. توسط شخصی به نام «محمد مهدی تاجر عباس‌آبادی» ساخته شده است (موسویان، ۱۳۸۷: ۳۱۱؛ لکه‌هارت، ۱۳۶۴: ۵۴۳).

۶- مدرسهٔ کاسه‌گران

بانی این مدرسه «حکیم الملک اردستانی» به سال ۱۱۰۵ هـ.ق. (در زمان شاه صفوی) است. در این بنا مجموعه‌ای از تزئینات کاشی‌کاری و کتیبه‌های مختلف به چشم می‌خورد (موسویان، ۱۳۸۷: ۳۱۱).

۷- مدرسهٔ ملا عبدالله

این مدرسه که در شرق بازار قیصریه واقع شده از ابنیهٔ زمان شاه عباس اول صفوی است. از نظر کاشی‌کاری و ساختمان، حجره‌های دو طبقه اطراف صحن را با دور نمای بسیار جالبی احاطه کرده است. بر لوح سنگی ایوان هم کتیبه‌ای شامل اسامی موقوفات مدرسه و تاریخ سال ۱۰۸۸ هـ.ق. را که ظاهراً سال ساخت بناست، نشان می‌دهد. در سر در مدرسه نیز کتیبه‌ای با خط ثلث بر روی کاشی خشت لاجوردی دیده می‌شود که حکایت از مرمت بنا در زمان فتحعلی شاه قاجار دارد. (موسویان، ۱۳۸۷: ۳۱۰؛ وکیلان، ۱۳۹۰: ۵۸-۵۹).

۸- مدرسهٔ نیم‌آورد

این مدرسه در زمان شاه سلیمان صفوی و به وسیله زنی به نام «زینت بیگم» ساخته شده است. مدرسه جز مدارس مشهور طلبه نشین اصفهان است که دارای تزئینات فراوان کاشی‌کاری، قطار گچ‌بری و مقرنس کاری در سرب در می‌باشد. در این مدرسه مشهور که متأسفانه سال ایجادش معین نشده، چند کتیبه منظوم در داخل قطارهای گچ‌بری شده وجود دارد (موسویان، ۱۳۸۷: ۳۱۱-۳۱۰).

البته باید یادآوری ساخت غیر از مدارس مذکور، به علت استقرار مرکز حکومتی (پایتخت) در اصفهان به دست سلاطین مختلف در طول تاریخ، این شهر از کثرت

فراوان مدارس (۴۸ باب)، به ویژه در عهد صفویان برخوردار بوده است که در کتاب «اصفهان دارالعلم شرق» به تفصیل این مدارس معرفی شده‌اند؛ بنابراین، برای ممانعت از اطاله کلام در این نوشتار، صرفاً به ذکر اسامی این مدارس بسنده می‌شود (شاردن، ۱۳۷۵: ۱۵۸۶/۴).

«مدرسه شاهپوریه، مدرسه شاه حسن، مدرسه شاهزاده‌ها، مدرسه شاه طهماسب، مدرسه شاه عباس کبیر، مدرسه شفیعیه، مدرسه شمسیه، مدرسه شوری، مدرسه شیخ علی خان زنگنه، مدرسه شهرستان، مدرسه شهشهان، مدرسه شیخ الاسلام، مدرسه شیخ لطف‌الله، مدرسه شیخ یوسف بنا، مدرسه محمد صالح بیک، مدرسه افتخار الملک، مدرسه صدر اعظم، مدرسه صدر بازار، مدرسه صدر عام (وزیر موقوفات)، مدرسه صدریه، مدرسه صفویه، مدرسه طاهریه، مدرسه طیبیه، مدرسه عربان (مدرسه آیت‌الله خادمی)، مدرسه عصمتیه، مدرسه علی بن سهل، مدرسه عمر بن عبد‌العزیز، مدرسه علایی، مدرسه فاضل هندی، مدرسه فاطمیّه، مدرسه فخریه، مدرسه قاسمیّه - هاشمیّه، مدرسه قرچقای بیک، مدرسه قطیبیه، مدرسه کاسه‌گران، مدرسه کران، مدرسه کسر، مدرسه کمر زرین، مدرسه کوچه جماله کله، مدارس کوچه عربان و قیصریه کهنه، مدرسه گچکنان، مدرسه گلگوز، مدرسه مبارکه، مدرسه مبارکیه، مدرسه محرمیه، مدرسه مرتضویه، مدرسه مسجد حکیم، مدرسه مشعلدار باشی، مدرسه ملکه خاتون، مدرسه مریم بیگم، مدرسه مقصودیّه ناظریه، مدرسه ملک شاه، مدرسه میرزا باقر، مدرسه میرزا تقی دولت‌آبادی، مدرسه میرزا حسین، مدرسه میرزا خان، مدرسه مسجد میرزا رضی، مدرسه میرزا شاه حسین (هارونیه)، میرزا قاضی، مدرسه نادر شاه (مادر شاه)، مدرسه ناصریه، مدرسه نجف‌قلی‌بیک، مدرسه نجفیّه - توشمال باشی، مدرسه خواجه صدرالدین علی طیب، مدرسه نظامیه، مدرسه نقاشان - هارون، مدرسه نوریّه، مدرسه نیم‌آورد، مدرسه وزیر اوقاف - کوچه جماله کله، مدارس هفتگانه خواجه (۱- مدرسه اسفندیار بیک ۲- مدرسه پری خان خانم ۳-

مدرسه خواجه محبت ۴- مدرسه دده ۵- مدرسه زینب بیگم ۶- مدرسه ساروتقی
۷- مدرسه مریم بیگم)، مدارس هفتگانه مستهلک^۱ (۱- مدرسه نور رحیم خان ۲-
مدرسه آقا کمال خازن ۳- مدرسه شمس آباد ۴- مدرسه قرچقای بیک ۵- مدرسه
قطیبه ۶- مدرسه مادر شاه)، مدارس خمسه (۱- مدرسه الماسیه ۲- مدرسه مسجد
شاه ۳- مدرسه اسماعیلیه ۴- مدرسه شیخ محمدعلی ۵- مدرسه عریان)، مدرسه
ابراهیم بیک، مدرسه احمد آباد (جلالیه)، مدرسه آقا نور، مدرسه الغدیر، مدرسه امام
صادق (ع) یا مدرسه چهار باغ، مدرسه امامیه، مدرسه امیرالمومنین علی (ع)، مدرسه
انیس (اسفندیار بیک)، مدرسه علمیه باقر العلوم، مدرسه ستاره صبح، مدرسه
سمیرمی، مدرسه سن پیر و سن پل، مدرسه مسجد جامع عباسی (مدرسه شاه)، مدرسه
شمسیه، مدرسه شه، مدرسه شیخ بهائی، مدرسه صارمیه - مدرسه شاه حسن، مدرسه
و مسجد علیقلی آقا، مدرسه عمر، مدرسه عباس آباد، مدرسه عیدیه (سعیدیه)، مدرسه
کشه، مدرسه کوچک در محله سر نیم آورد، مدرسه مسجد جامع (جمعه)، مدرسه
میرزا حسین خان، مدرسه نظام الملک، مدرسه نواب، مدرسه هارونیه - مدرسه میرزا
شاه حسین، مدرسه صدر» از زمره این مدارس قلمداد می‌شوند (مهدوی، ۱۳۸۶:
۴۸-۳۲۹).

ایروان

به غیر از مساجدی که در داخل قلعه مرکزی ایروان قرار داشتند، مساجد نیز در
داخل خود شهر مستقر بودند که از آن جمله می‌توان به «مسجد زال خان» در محوطه
فعلی میدان ساخاروف، «نوروزعلی بیک» در خیابان آرام فعلی، «حاجی امام وردی»
در خیابان تیگران فعلی، «حاجی جعفر بیک»، «محمد سرتیپ خان» در خیابان

۳- گرچه این مدارس به «مدارس هفتگانه مستهلک» معروف شده و بایستی منطقاً تعداد این
مدارس هفت باب می‌شد، لیکن در متن اصلی کتاب (صفحه ۲۷۸)، تنها اسامی شش باب مدرسه
از این مدارس ذکر شده است.

جمهوری فعلی و بالاخره «مسجد حسین علی خان یا کبود» که هنوز هم سرپاست، اشاره کرد.

تعدادی از این مساجد دارای مدارس مذهبی نیز بودند که علمایی هم چون «عبدالکریم ایروانی»، «عبدالقاسم ایروانی»، «علی اصغر ایروانی» و «عبدالحسین ایروانی» را تحویل جامعه مسلمانان دادند (هوسپیان، ۱۳۸۵: شماره ۳۷).

بغداد

به دنبال استیلای ایران بر بغداد، دولت عثمانی به رهبری «سلطان مراد» چهارم در سال ۱۰۴۸ ه. ق. بغداد را از چنگ ایرانیان درآورد. وی دستور داد زیارتگاه‌ها به ویژه آرامگاه‌های ابوحنیفه و گیلانی را تعمیر کنند.

«اولیا چلبی» کسی بود که بعد از این دوران، از نه مسجد، دو باب مدرسه؛ یعنی، «مدرسه مرجانیه» و «مدرسه الخلفا مستنصریه» که از همه بزرگ‌تر بود، نام می‌برد (دوری و دیگران، ۱۳۷۵: ۴۶-۵۶).

بهبهان

قلعه «مدرسه خیرآباد» در ۲۰ کیلومتری بهبهان و در جاده شیراز - بهبهان در روستایی به نام خیرآباد قرار دارد. با وجود موقعیت خوب و مرمت شدن آن در سال ۱۳۸۵ ه. ش. و آمادگی برای بهره برداری، لکن این مدرسه به حال خود رها شده و به خاطر معرفی نشدن، خالی از بازدید کننده است.

خیرآباد منطقه‌ای در جنوب شرقی بهبهان بر کنار رودخانه‌ای به همین نام از چند آبادی تشکیل شده است. این منطقه به واسطه وجود رودخانه خیرآباد، بسیار حاصل خیز و آباد است. در کتاب «فارسنامه ناصری» تألیف «میرزا حسن حسینی فسایی» آمده است، ایالات بهبهان و کهگیلویه در زمان شاه سلیمان صفوی (۱۰۸۶ هجری قمری) «حسین علی خان زنگنه» فرزند «شیخ علی خان زنگنه کرمانشاهی»، وزیر دانشمند سلاطین صفوی عنایت شد.

در سال ۱۸۰۹ ه. ق. «حسین علی خان زنگنه» با آن که مردی صحرا گرد و ایلاتی بود و از علوم رسمی زمان، به خصوص علم فقه آشنایی کامل داشت، برای ترویج علم و کمال، در کنار رودخانه خیرآباد، مدرسه‌ای به وسعت ۹ هزار و ۹۴۳ متر مربع بنا کرد که جنس آن از آجر پخته و گچ پیش ساخته، دارای طاق‌های کوتاه و بلند، مسجد، حجره برای معلم‌ان، آشپزخانه و حیاط داخلی بود. در کنار این قلعه و در زمان آبادانی آن، برای تأمین نیازهای ضروری دانش‌آموختگان، بازارچه‌ای متشکل از چند دکان برای عرضه کالا با حمامی برای استحمام، مهینا و بنا شده بود.

تاریخ بنای مدرسه را که با حروف ابجد و با عبارت «منزل علم و دانش است و ادب» که نگاشته‌اند، معادل ۱۰۸۹ هجری قمری است. مدرسه علمیّه خیرآباد از همان تأسیس تا سال‌های بعد دارای اهمیّت ویژه بود و جمعی از علما در آن به تدریس اشتغال داشتند که در نتیجه آن، گروهی از فضلا از آن برخاستند.

دانشمند نامی «سید عبدالله جزایری»، در تألیف خود به نام اجازه کبیر که در سال‌های ۱۱۶۸ هجری قمری نوشته است، از دانشمندان و فضایی که با آن‌ها ملاقات کرده، از جمله «آقا محمدرضا» فرزند «ملا هادی» که فاضلی محقق بلند پایه و مدرس بود، نام برده است.

قلعه مدرسه خیرآباد مربوط به دوره صفوی و به شماره ۳۸۴۰ در سال ۱۳۸۰ در فهرست آثار ملی کشور ثبت شد (روحی‌پور، ۱۳۹۱: ۱-۹۰).

تبریز

در پایتخت اولیّه صفویان (تبریز)، «مدرسه نصریّه» وجود دارد که به دست اوزون حسن بنا شده است. در این بنا، بانی و پسرش یعقوب در آن مدفون هستند. غیر از این مدرسه، مدرسه جعفریّه، مدرسه طالبیّه، مدرسه قاضی شیخ علی، مدرسه نظام، مدرسه حسن پادشاه، مدرسه حسین میرزا و مساجد شاه طهماسب، مسجد حسن

پادشاه و مسجد جامع»، برای تعلیم و تربیت شیفتگان علم آن زمان بنا شده بود. (مینورسکی، ۱۳۸۸: ۱۰۷، ۱۰۶، ۱۰۵، ۹۹، ۸۸، ۴۸؛ منشی، ۱۳۵۰: ۳۸۸، ۳۲۰، ۳۱۸، ۲۸۷، ۲۸۶).

خرگرد

در نزدیکی خواف در مرز ایران و افغانستان مدرسه خرگرد قرار گرفته که بنا به مندرجات کتیبه‌های آن، در زمان «شاهرخ» ساخته شده است. این بنای مستحکم و قطور که تقریباً در حدود یک پنجم جریب (معادل ۴۰۴۶۸۷۲۶۱ مترمربع) جمعاً مساحت دارد، تاکنون خیلی خوب خود را حفظ کرده است، به طوری که کاشی‌کاری الوان آن هنوز هم صحیح و سالم هستند. در عین حال، قسمت‌های موزائیک به طور تأسف آوری آسیب دیده‌اند. رنگ کاشی‌ها آبی آسمانی، سبز، زرد و سفید، با طرأحی‌های خط کوفی چشمان ناظرین را می‌نوازد. این بنای مجلل اکنون متروک و در شرف خرابی است؛ با این حال، مشاهده آثار بر جا مانده معلوم می‌دارد این بنا و زمان اتمام و استفاده در سال ۸۴۸ ه.ق. (۱۴۴۵ م.)، تا چه اندازه با شکوه و پر عظمت بوده است (کسائی، ۱۳۷۴: ۲۳۹-۲۳۸).

ری

جغرافی دانان ایران می‌گویند: «در زمان خلافت محمد مهدی دوانیقی» که در قرن نهم میلادی حیات داشت، شهر ری به نود و شش بخش تقسیم می‌شد. هر بخش چهل و شش خیابان داشته و هر خیابان دارای صد خانه و ده مسجد بوده است. هم‌چنین در این شهر شش هزار و چهارصد مدرسه، شانزده هزار و شش صد گرمابه، پانزده هزار مناره مسجد، دوازده هزار آسیاب، هزار و هفت صد کاریز، سیزده هزار کاروان‌سرا وجود داشته است.» (شاردن، ۱۳۷۵: ۱۶/۴).

سلطانیه

مدرسه «سلطان حسینیّه» یا «مدرسه آقا کمال» مدرسه‌ای در سلطانیّه بوده است که محققان عصر صفوی، وقف‌نامه مفصل آن را به همراه کتاب‌های موجود در کتابخانه این مدرسه، در کتاب خویش به تحریر در آورده‌اند (دلاواله، ۱۳۷۰: ۲۶۵-۲۶۴؛ اولثاریوس، ۱۳۸۵: ۱۴۹-۱۴۸؛ جعفریان، ۱۳۸۹: ۲/۹۴۷-۹۲۹).

شماخی

مدرسه‌ای در شماخی وجود داشت که شبیه آکادمی‌های اروپا بوده است. شخصی که مدرس نامیده می‌شد در محوطه باز مشغول تدریس بود. در این مدرسه دروس ریاضیات و حساب اقلیدس به زبان عربی برای چند تن از حاضران تدریس می‌شد. ملا «محب علی» نامی به همراه رفیقش، «اونباشی یا کاپیتان امام قلی» جز کسانی بودن که به علم اخترشناسی و اسطرلاب و جغرافیا تسلط داشتند. اولثاریوس جز معدود کسانی است که با چند صباحی بیتوته در این شهر، از مدرسه و مدرّسان آن دیدن کرده و با آنها به بحث و مناظره پرداخته است (اولثاریوس، ۱۳۸۵: ۷۲-۶۹).

شیراز

۱- مدرسه بابله

این مدرسه در اصل با نام «باهلیّه» در محله «سردزک» در جنب صبوی بقعه شاه عبدالعظیم بنا شده که هم اکنون با مدرسه مقیمیه یکی گردیده است. (حسینی فرصت‌الدوله شیرازی، ۱۳۶۲: ۴۹۴؛ حسینی فسائی، ۱۳۶۷: ۱۲۲).

۲- مدرسه حکیم

در محله بازار مرغ شیراز در جنب صبوی عمارت و بقعه امامزاده حضرت سید محمد، مدرسه‌ای قرار دارد که بانی آن «دستغیب شیرازی»، در زمان سلطنت سلاطین صفوی آن را ساخته است.

این مدرسه را «مهرعلی شجاع‌الملک نوری» بعد از خرابی زلزله، آن چنان تعمیر و اساسی کرد که تا هنوز در کمال آبادی مورد استفاده قرار می‌گیرد (حسینی فسائی، ۱۳۶۷: ۱۲۲۴/۲؛ حسینی فرصت‌الدوله شیرازی، ۱۳۶۲: ۴۷۹).

۳- مدرسه خان

مدرسه خان از مدارس بزرگ، معروف و قدیمی شیراز است که در زمان «الله‌وردی خان» کار ساخت آن آغاز و در زمان پسرش «امام‌قلی خان» پایان پذیرفت. این مدرسه هنگام آبادانی یک‌صد حجره برای اقامت یک‌صد طلبه، در چهار طرف آن با چهار باغ برای تفریح طلاب بوده است. بنای مدرسه شامل سر درب بلند و مقرنس سازی شده با راهروی خشتی، مزین به کاشی‌کاری‌های معرق بسیار زیباست. در اطراف صحن این مدرسه حجرات دو طبقه‌ای ساخته شده که ایوان‌های وسیع و با شکوه عظمت خاصی به آن بخشیده‌اند (موسویان، ۱۳۸۷: ۳۱۵؛ دانش‌پژوه، ۱۳۸۰: ۲۲۱؛ وکیلان، ۱۳۹۰: ۵۸-۵۹؛ دیولافوا، ۱۳۹۰: ۵۱۶-۵۱۷).

الله‌وردی خان در وقف‌نامه این مدرسه به ملاحظه تصریح کرده، اختیار تدریس را به شما واگذار می‌کنم تا این‌که شما هر درسی را که می‌خواهید در برنامه دروس مدرسه قرار دهید.

درخشان‌ترین دوره زندگی ملاحظه از لحاظ اثر گذاری علمی بر روی جامعه، دوره‌ای است که او پس از بازگشت از «کهنک» در شیراز شروع به تدریس کرد. او طی آن دوره کتاب‌های فراوان و ارزشمندی تألیف نمود،

الله‌وردی خان با این اقدام خود، دانشگاهی به مفهوم واقعی آن روز بنیان گذاشت که در آن افزون بر حکمت، فقه، ادب، نجوم، علم حساب، هندسه، زمین‌شناسی، جانورشناسی، گیاه‌شناسی و شیمی تدریس می‌شد (بهروزی، ۱۳۵۴: ۲۲۵؛ حسینی فرصت‌الدوله شیرازی، ۱۳۶۲: ۴۹۵؛ حسینی فسائی، ۱۳۶۷: ۱۲۲۲/۲؛ دانشگاه کمبریج، ۱۳۸۰: ۲۸۵).

۴- مدرسه صالحیه

در محله بالا کفت، نزدیک دروازه قصابخانه، مدرسه صالحیه یا مدرسه مشهور به «دختر» بنا شده است که بانی و سال ساخت این مدرسه به طور دقیق معلوم نیست. این مدرسه در زمان سلطنت کریم خان زند، تبدیل به قورخانه شده بود که پس از مدتی با انتقال قورخانه به جای دیگر، دوباره به حالت اولیه خود برگشت (حسینی فسائی، ۱۳۶۷: ۱۲۲۵).

علاوه بر مدارس مذکور در شهر شیراز، در کتاب «طیف الخیال» به تألیف سال ۱۱۱۶ ه. ق.، اسامی تعداد دیگری از مدارس این شهر به قرار زیر نام برده شده است: «امامیه، ایمانیه، تقویه، خنجیه، دشتکیه، زینبیه، شریفیه، مومنیه، محسنیه، محمدیه و مدرسه بابلیه در محله باغ سر». (حسینی فسائی، ۱۳۶۷: ۱۲۲۵؛ حسینی فرصت‌الدوله شیرازی، ۱۳۶۲: ۴۹۴).

۵- مدرسه مقیمیه:

این مسجد و مدرسه در اواخر دوران صفویه به دست «محمد مقیمی» با یک مسجد در ضلع شرقی و دو قسمت مجزا، بنا گذاشته شده است. قسمت وسط مدرسه فعلاً با سیزده حجره پا بر جا است. بخش غربی مدرسه نیز که شامل سیزده حجره دیگر از بیست و شش حجره وقفی می‌باشد، در زمان حکومت پهلوی به اداره شهربانی واگذار شد که هم اکنون به صورت زمین متروکی باقی مانده است (حسینی فرصت‌الدوله شیرازی، ۱۳۶۲: ۴۹۷؛ حسینی فسائی، ۱۳۶۷: ۱۲۲۵/۲؛ گل‌زاری، ۱۳۹۱: ۲۵).

۶- مدرسه منصوریه

از بناهای تاریخی مهم دیگر شیراز که به دست «امیر صدرالدین محمد دشتکی شیرازی» در سال ۸۸۳ ه. ق. به نام فرزند خود «امیر غیاث‌الدین منصور»، در محله

دشتک شیراز بنا گردیده، می‌توان یاد کرد. این محله اکنون جز محله «سردزک» و محله «لب آب» تلقی می‌شود.

این مدرسه تاکنون به شکل آباد باقی مانده به طوری که تمام حجرات آن مسکن طلاب علوم دینی، با امرار معاش مطلوب از منافع املاک موقوفات تعیین شده تأمین می‌شود. اما در نهایت تأسف باید اذعان داشت، بخشی از موقوفات این مدرسه توسط غاصبان از اختیار تولیت مدرسه خارج گشته است. (بهروزی، ۱۳۵۴: ۲۳۰-۲۲۹؛ حسینی فرصت‌الدوله شیرازی، ۱۳۶۲: ۴۷۹؛ حسینی فسائی، ۱۳۶۷: ۱۲۲۰/۲).

۷- مدرسه میرزا علی اکبر

نام اصلی این مدرسه به نام «محبیه» به دست «میرزا محب‌الله حسینی حسینی دستغیب» در سال ۱۰۰۱ ه. ق. در جنب قبله بقعه حضرت سید محمد (ع) ساخته شده است. این مدرسه را بعدها «میرزا علی اکبر» تعمیر نمود که به همین علت به نام وی نیز شهرت یافت.

«میرزا محمدعلی مشیرالملک» شخص دیگری است که این مدرسه را در سال ۱۲۷۹ ه. ق. تعمیر کرده است (حسینی فرصت‌الدوله شیرازی، ۱۳۶۲: ۴۹۸؛ حسینی فسائی، ۱۳۶۷: ۱۲۲۵/۲).

۸- مدرسه نظامیه (سیدعلالدین):

مدرسه نظامیه که نام اصلی آن مدرسه سید علالدین است، در محله بالا کفت در جنب غربی عمارت و بقعه حضرت «سید علالدین حسین» قرار دارد. بانی این مدرسه، «میرزا نظام‌الملک ثانی» پسر «میرزا حسین بیک جابری انصاری» در سال ۱۰۷۵ ه. ق. بود که با وجود تخریب‌های مکرر بر اثر زلزله، هنوز بر اثر مرمت‌ها و نگهداری‌های مداوم پا برجاست (حسینی فسائی، ۱۳۶۷: ۱۲۲۱/۲؛ حسینی فرصت‌الدوله شیرازی، ۱۳۶۲: ۴۹۸).

طبس

مدرسه دو منار طبس، مدرسه‌ای است که درباره آن هیچ اطلاعی جز این که مناره‌های آجری‌اش، از لحاظ ساختمانی و تزئینات، شباهت کلی به مناره‌های «مسجد امام حسن» در «اردستان» (از توابع استان اصفهان) دارد، در اختیار نیست. به این ترتیب می‌توان حدس زد که در قرن پنجم ه. ق. و در عهد سلاجقه ساخته شده است (موسویان، ۱۳۸۷: ۳۱۶-۳۱۵).

قزوین

این شهر یک خطه علم پرور هست که توانسته عدّه زیادی از حکما و دانشمندان را در خویشتن بیوراند. یکی از معاریف منسوب به این شهر، «لقمان حکیم» شخصی مورد تصدیق قرآن کریم که حکایات، امثال و حکم زیادی از او برای آیندگان چون دُرّی بر جای مانده، می‌توان عنوان کرد. اگر این سخنان نغیظ و لطیف گردآوری شوند، به یقین کتابی حجیم چون کتاب اِزوپ (Esopo) خواهد بود (شاردن، ۱۳۷۵: ۵۱۱/۲).

بعد از مساجد «جامع» توسط هارون الرشید (۱۷۰ ه. ق.) و «مسجد شاه» (آغاز بنا به دست شاه اسماعیل اول و زمان اتمام آن در سلطنت شاه طهماسب)، مهم‌ترین و مجلل‌ترین عمارات قزوین، مدارس است که طلاب علوم دینی در آن تحصیل می‌کنند.

کثرت تعداد این مدارس به چه تعداد بوده، دقیقاً معین و معلوم نشده است، لکن بزرگ‌ترین و معروف‌ترین این مدارس، «مدرسه خلیفه سلطان» بوده است.

۱- مدرسه خلیفه سلطان

مهم‌ترین مدرسه قزوین، «خلیفه سلطان» نام دارد که به نام بانی آن، خلیفه سلطان صدراعظم ایران خوانده می‌شود. قدمت این بنا بیش از پنجاه سال پیش‌بینی می‌شود (دانش‌پژوه، ۱۳۸۰: ۲۴۶).

۲- مدرسه حیدریه قزوین

در استان قزوین یک مدرسه تاریخی به نام «مدرسه حیدریه» بنا شده که تاریخ احداث آن به تشخیص باستانشناسان متعلق به اواخر قرن ششم یا اوایل قرن هفتم ه.ق. هست. با این وجود، تاکنون نشانه‌ای دال بر تعیین تاریخ صحیح ایجاد بنا یا نام بانی آن به دست نیامده است.

از بنای اصلی این مدرسه، فقط یک شبستان آجری بدون سقف باقی مانده که داخل آن منقش به خطوط کوفی و اشکال هندسی می‌باشد (دانش‌پژوه، ۱۳۸۰: ۳۱۵-۳۱۴).

قم

در قم عصر صفوی مدارس زیادی فعالیت داشتند که شاردن فقط به حجره‌های طلاب و کتاب‌های نفیس موجود در بارگاه ملکوتی حضرت معصومه (س) اشاره‌ای داشته است (شاردن، ۱۳۷۵: ۵۲۴/۲-۵۱۹). اما مشخص است که از قدیم الایام قم شهر مذهبی و علمی برای اهل علم و معرفت بوده است؛ بنابراین، کثرت وجود مدارس و اماکن علمی برای کسب تحصیل در این شهر، یک امر کاملاً طبیعی و ضروری جلوه می‌کند. چنانچه «شیخ عبدالجلیل» به صراحت نمونه‌هایی از این مدارس همانند: «مدرسه ملا محمدصادق، مدرسه استاد ابوالحسن کمیح، مدرسه دارالشفا، مدرسه آیه‌الله گلپایگانی، مدرسه سعد صلت، مدرسه اثیرالملک، مدرسه سیدعزالدین مرتضی، مدرسه سید زین‌الدین، مدرسه ظهرالدین عبدالعزیز، مدرسه شمس‌الدین مرتضی، مدرسه مرتضی کبیر، مدرسه جنب مشهد مطهر ستی فاطمه بنت موسی بن جعفر (ع)» را یاد کرده است (کوچک‌زاده، ۱۳۸۰: ۲۹-۳۰). اما غیر از مدارس سده‌های گذشته، در عصر صوفی نیز مدارس دیگری به قرار زیر در این شهر در سیراب سازی تشنگان جویای علم و دانش کوشا و فعال بوده‌اند، مانند:

۱- مدرسه غیاثیه

سر در و مناره‌های مدرسه غیاثیه از آثار نیمه قرن نهم هجری قمری، یعنی سال ۸۳۰ است. سر در مدرسه به بلندی ۱۲ و دهانه و پهنای ۷ در ۴ متر به سوی شرق بنا شده است که در دو طرف آن بر پایه‌های خارجی ایوان (هر طرف دو طاق نما - یکی پایین و دیگری بالای آن) برافراشته شده‌اند. در کمربند ایوان، کتیبه‌ای سراسری بوده که فرو ریخته و هیچ اثری از آن باقی نمانده است.

این مدرسه در اثر سیل سال ۱۰۴۵ ه.ق. ویران گردید و همان طور که بیان گردید از مجموع آثار آن، به غیر از ایوان و سردر و دو مناره، آثاری دیگر باقی نمانده است (کوچک‌زاده، ۱۳۸۰: ۸۵-۸۳).

۲- مدرسه فیضیه

مدرسه فیضیه در زمان صفویه (۹۳۹ ه.ق.) بنا نهاده شده و محلی که اکنون حوض در آن واقع است، انتهای مدرسه قبلی، و به جای حوض کنونی، بالاخانه مرواحی بوده است که آن را «مشرق الشمسین» می‌نامیده‌اند. وجه تسمیه آن بالاخانه به مشرق الشمسین به این علت بوده است که در هر بامداد چون خورشید از مشرق بالاخانه طلوع می‌کرده است، گنبد مطهر هم در جنوب بالاخانه مانند خورشیدی می‌درخشید و آنجا مشرق دو خورشید بوده است. روایت است این بالاخانه محلّ ریاضت مرتاضین بزرگ از جمله میرداماد، شیخ بهایی، میرفندرسکی و ملاصدرای شیرازی بوده است (کوچک‌زاده، ۱۳۸۰: ۳۱-۳۰).

کاشان

کاشان شهری است که حومه آن که بسی زیباتر از خود شهر است. شش هزار و پانصد خانه، چهل مسجد، سه مدرسه و بیش از دویست باب امامزاده در این شهر جای دارند (شاردن، ۱۳۷۵: ۵۳۵/۲).

کرمان

طبق اسناد مدون تاریخی، شهر کرمان نیز دارای مدارسی برای شیفتگان تعلیم و تربیت بوده است. از بین مدارس این شهر، از آنچه بر صفحات تاریخی آثار آنها بر جا مانده، می‌توان به مدرسه گنجعلی خان اشاره کرد:

مدرسه یا سرای «گنجعلی خان» که بخشی از یک مجموعه شامل بازار، حمام و ... بوده، از بناهای قرن یازدهم ه.ق. و به استناد کتیبه‌هایی که به خط «علی رضا عباسی» و با معمارگری «محمد سلطانی یزدی» بر روی کاشی معرق نقش بسته، می‌توان تشخیص داد که در سال ۱۰۰۷ ه.ق. ساخته شده است.

بانی این مدرسه «قوجعلی خان» حاکم کرمان در دوره صفویه بوده است. اهمیت مدرسه غیر از نظام تعلیم و تربیتی حاکم بر آن، کاشی‌های تزئینی سر در و صحن مدرسه و هم چنین سردر حجرات می‌باشد.

این مدرسه و آثار متعلق به آن در هجوم آقامحمدخان قاجار صدمات فراوانی به خود دید، به شکلی که فقط از کتابخانه آن حدود ۵۰۰۰ نسخه خطی نفیس به غارت رفت. بر در مدرسه حدیث شریف «أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَ عَلِيٌّ بَابُهَا» خود نمایی می‌کند (موسویان، ۱۳۸۷: ۳۱۵).

مراغه

«مدارس قاضی محیی‌الدین، مدرسه محیییه، مدرسه اتابک، مدرسه عزیه، مدرسه صدریه، مدرسه مجاهدیه، مدرسه قاضی»، کلاً تمامی مدارسی هستند که از قرن پنج تا ششم در مراغه بر پا بودند.

«رصدخانه مراغه، مدرسه سیواسی، مدرسه رشیدییه، مدرسه معزیه و مدرسه غفاریه» نیز از جمله مدارسی بودند که از سده‌های هفتم تا نهم هجری پا به عرصه نشر و اشاعه علم گذاشته بودند. غیر از این مدارس، مدارس «مسجد جامع، مدرسه امامزاده محمد و مدرسه شیخ بابا» از جمله مدارسی هستند که از سده نهم هجری به بعد شروع به فعالیت داشته‌اند (طیار مراغی، ۱۳۷۵: ۷۴-۸۱).

مشهد

مجموعه مدارسی که دکتر شریعتی موفق به شناسایی و فهرست برداری از آن‌ها شده به شرح زیر است:

۱- مدرسه ابدال خان

درباره این مدرسه که صاحب «مطلع الشمس» آن را «عبدل خان» نیز نامیده، هیچ‌گونه سند و مدرکی در دست نیست. تنها سند موجود همان است که ذکر شد. در این سند سفارش شده بانی آن دستور داده بود تا در اتاق‌هایش طاقچه نسازند. (موسویان، ۱۳۸۷: ۳۰۷-۳۰۸).

۲- مدرسه باقریه

این مدرسه که در سال ۱۰۸۳ ه.ق. ساخته شده، کتیبه‌ای سنگی به خط رقاع قرار دارد که مشخص می‌سازد مدرسه در زمان شاه سلیمان صفوی با سرمایه «مولا محمد بدیع» ساخته شده و بانی آن «ملا محمدباقر سبزواری»، از علمای معروف شیعه و شیخ الاسلام آن زمان بوده است (موسویان، ۱۳۸۷: ۳۰۶).

۳- مدرسه بالاسر

این مدرسه در سال ۸۰۰ ه.ق. احداث و از آنجایی که در بالای سر امام قرار دارد، به این اسم شهرت یافته است. بانی این مدرسه چند تن از شاهزادگان ازبک (از اخلاف امیر تیمور گورکانی) بوده‌اند. این بنا در سال ۱۰۹۱ ه.ق. و در زمان سلطان سلیمان صفوی به امر «میرزا محمد» وزیر خراسانی ترمیم یافته است (موسویان، ۱۳۸۷: ۳۰۴).

۴- مدرسه بهزادیه

این مدرسه که به «مدرسه حاج حسن» نیز شهرت دارد، بر مبنای اسناد مکتوب در سال ۱۰۸۵ ه.ق. به دستور «ملک بهزاد خان» (ظاهراً از امرای خراسان) ساخته شده است. اما باید یادآوری کرد کتیبه مدرسه به خط رقاع حکایت از ساخت بنا به سال

۱۰۹۰ ه.ق. است. دکتر شریعتی اختلاف تاریخ روایت شده و روی کتیبه را ناشی از تاریخ شروع و اتمام بنا می‌شمرد (موسویان، ۱۳۸۷: ۳۰۷).

۵- مدرسه بیهقیه

این مدرسه را «امام ابوالحسن محمدبن شعیب بیهقی» (فقیه شافعی) در اوایل قرن چهارم ه.ق. در کوی سیار نیشابور بنا کرده و «اسعدبن مسعود عتبی نیشابوری»، فقیه مشهور را در آنجا ساکن کرد. این مدرسه را مدرسه کوی سیار نیشابور نیز گفته‌اند. از استادان این مدرسه «امام ابوالحسن علی بن الحسن بیهقی» را نیز می‌توان نام برد. وی اوقات طلاب مدرسه را به سه قسمت کرده بود. یک قسمت برای تدریس، یک قسمت برای املاي حدیث و یک قسمت برای تذکیر و وعظ مسلمانان اختصاص داشت.

این مدرسه یک بار نیز در ابتدای قرن پنجم ه.ق. به وسیله «جمال الاسلام حسین بن محمد بن حسن الفوران» تعمیر گشته که در نهایت خود وی نیز در همین مدرسه به خاک سپرده شد. هم‌چنین امام الحرمین «الوالمعالی عبدالملک بن عبدالله جوینی» (استاد غزالی) در همین مدرسه نزد «ابوالقاسم اسکاف اسفراینی» اصول را آموخته است (موسویان، ۱۳۸۷: ۳۰۸).

۶- مدرسه پریزاد

در سال ۸۲۰ ه.ق. و در شرایطی که «گوهرشاد خاتون» (همسر شاهرخ میرزا) زن بلند همت ایرانی به بنای مسجد گوهرشاد مشغول بود، کنیز وی نیز در نزدیکی مسجد اقدام به ایجاد مدرسه‌ای کرد که هم اینک به نام خودش خوانده می‌شود. مدرسه پریزاد که از سوی بانی آن موقوفات زیادی نیز برایش تعیین شده در سال ۱۰۹۱ ه.ق. به امر «نجف قلی‌خان» (بیگلر بیگی قندهار) مرمت گردید. نیت پریزاد از بنای این مدرسه، تامین محل سکونت علما و فضلائى که برای زیارت یا تدریس وعظ به مشهد می‌آمدند، بود. هدف از این نیت هم این بود که آنان هنگام اقامت در

مشهد از نظر سکونت و پذیرایی با مشکلی روبرو نشوند. چیزی که هم اکنون نیز طلاب بدان عمل می‌کنند؛ یعنی، بنا به وصیت وی، ساکنین حق ندارند بیش از سه ماه حجره‌هایشان را در اشغال خود نگاه دارند. آن‌ها بعد از این مدت ناچارند جای خود را به سایر طلبه‌ها بدهند (موسویان، ۱۳۸۷: ۳۰۴).

۷- مدرسه خیرات خان

این مدرسه در سال ۱۰۵۸ ه. ق. و در زمان شاه عباس دوم صفوی به وسیله «خیرات حسان» ساخته شده است (موسویان، ۱۳۸۷: ۳۰۵).

۸- مدرسه دو در

مدرسه دو در در سال ۸۴۳ ه. ق. و در زمان «شاهرخ میرزای تیموری» توسط «غیاث‌الدین یوسف خواجه بهادر» (یکی از امرای خراسان) ساخته شده و در سال ۱۰۸۸ ه. ق. به امر شاه سلیمان صفوی مرمت و بازسازی شده است. این مدرسه که در بازار بزرگ مشهد قرار دارد، یکی از قدیمی‌ترین مدارس موجود در مشهد است که هنوز هم فعالیت‌های آموزشی در آن جریان دارد (موسویان، ۱۳۸۷: ۳۰۴).

۹- مدرسه سعدالدین

این مدرسه که ظاهراً در سال ۱۰۷۸ ه. ق. و توسط شخصی به نام «سعدالدین» ساخته شده، داستانی تقریباً شبیه داستان مدرسه میرزا جعفر دارد. به طوری که گفته می‌شود، بانی آن گدای بینوایی بوده که بر اثر اتفاق به ثروتی کلان دست می‌یابد و با بخشی از آن ثروت، به ایجاد مدرسه مورد اشاره می‌پردازد (موسویان، ۱۳۸۷: ۳۰۴).

۱۰- مدرسه عباس قلی خان

این مدرسه در یکی از سال‌های ۱۰۷۷ یا ۱۰۷۸ ه. ق. و در زمان سلطنت شاه سلیمان صفوی با ضمیمه مسجدی به دست عباس قلی‌خان بیگلری احداث شده است (موسویان، ۱۳۸۷: ۳۰۶).

۱۱- مدرسه غیاثیه

مدرسه غیاثیه از بناهای قرن نهم هجری قمری به تاریخ ساخت ۸۴۸ ه. ق. است که بر روی کتیبه منصوب آن، این تاریخ مشخص شده است. اسامی این مدرسه و مدارس صاعدیه و بیهقیه در نیشابور، در فرهنگ معین نیز یاد شده است (موسویان، ۱۳۸۷: ۳۰۸-۳۰۷).

۱۲- مدرسه فاضل خان

مدرسه «فاضل خان» یا «فاضلیه»، یکی از مدارس معتبر و قدیمی شهر مشهد بوده که در نیمه دوم سده یازدهم هجری قمری توسط برادران «فاضل تونی»، «ملا عبدالله» و «ملا احمد» که خود از علمای دینی و مدرسین نامی خراسان بوده‌اند، ساخته شده است. این مکان آموزشی مدتی پس از بنا، دارای موقوفات و کتابخانه قابل توجهی نیز برای خود شده است.

براساس کتیبه مدرسه، گویا بنای آن در سال ۱۰۷۵ هجری قمری و در زمان زمامداری شاه عباس دوم صفوی به اتمام می‌رسد. این مدرسه تا اوایل سده حاضر پا بر جا بود و در سال‌های ۱۳۰۸ و ۱۳۰۹ ه. ش. در جریان نوسازی اطراف حرم و ایجاد فلکه حضرت، به کلی ویران شد (جهانپور، ۱۳۸۷: ۱۴۳-۱۳۷؛ موسویان، ۱۳۸۷: ۳۰۶).

۱۳- مدرسه میرزا جعفر

این مدرسه از یک سو به دلیل سبک معماری و کاشی کاری‌های معرق بسیار مرغوبش و از سوی دیگر به دلیل وسعتش که در سال ۱۰۵۹ ه. ق. بر پا شده، شهرت فراوانی برای خود جلب کرده است.

درباره بنای این مدرسه که بانی آن ظاهراً شخصی به نام «میرزا جعفر» بوده، داستانی نقل می‌شود که خلاصه آن چنین است: بعد از مرگ یکی از بزرگان هند، مستخدمش اثاثیه او را به حراج می‌گذارد. در این میان میرزا جعفر که از نفیس موجود در یکی از صندوق‌ها خبر داشت، آن را به بهایی ارزان خریداری نموده و از

محتویات آن صندوقچه، سرمایه‌ای برای خویش دست و پا می‌سازد. او سال‌ها در هند به تجارت پرداخته و پس از بیست سال اقامت در هند، به ایران باز می‌گردد. در این زمان بود که وی تصمیم به احداث مدرسه مورد اشاره می‌نماید. پس از ساخت نیز، برای این مدرسه موقوفاتی تعیین می‌شود.

مدرسه میرزا جعفر در سال ۱۲۸۵ ه. ق. یک بار به دستور «ظهیرالدوله» (وزیر خراسان) مرمت اساسی شده است (موسویان، ۱۳۸۷: ۳۰۵).

۱۴- مدرسه نواب

یکی از مدارس فعال و معتبر مشهد که در سال ۱۰۷۶ ه. ق. و در زمان شاه سلیمان صفوی ساخته شده مدرسه نواب است. بانی این مدرسه، «نواب میرزا صالح»، نقیب (مهر قوم) سادات رضوی بوده است. (موسویان، ۱۳۸۷: ۳۰۵؛ وکیلان، ۱۳۹۰: ۵۸-۵۹).

متأسفانه به غیر از این مباحث، اطلاعات دیگری درباره مدارس قدیمه مشهد و سایر مدارس پیرامون در شهرستان‌های استان خراسان رضوی و استان‌های حومه وجود ندارد. فقط در کتاب راهنمای بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، اشاره به وجود «مدرسه غیاثیه» در خارج از شهر گناباد (در روستای خرگرد) شده است.

مهاباد

مدرسه سلیمان مهاباد که در ۲۵ آبان سال ۱۳۴۸ با شماره ثبت ۸۸۲ به عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده، مدرسه‌ای است که از دوره شاه سلیمان صفوی باقی مانده است. ظاهراً نیز به همین دلیل «مدرسه سلیمان» یا «مدرسه شاه سلیمان» خوانده می‌شود. بر سردر این مدرسه، کتیبه‌ای با خط رقاع و به قلم «سهراب المکری» در روی سنگ نقش شده که حاکی از اتمام ساختمان مدرسه به فرمان شاه سلیمان صفوی در سال ۱۰۸۹ ه. ق. می‌باشد (موسویان، ۱۳۸۷: ۳۱۶؛ صمدی، ۱۳۸۸: ۲۴؛ پدرام، ۱۳۷۳: ۱۱۲-۱۱۱؛ فرنود، ۱۳۵۵: ۲۵-۱۰).

هرات

مدارس هرات انباشته شده از گنجینه‌های کتابخانه، حلقات درس استادان و هزاران دانشجو از اطراف و اکناف جهان بود که برای نشر و اشاعه علم دور هم تجمع کرده بودند (اسفزاری، ۱۳۳۹: ۳/۱).

از مدارس مشهور آن عصر، مدارس «غیاثیه، خواجه کمال‌الدین، سلطانی، اخلاصیه، جمالیه، مدرسه خواجه ملک زرگر، مدرسه حسین میرزا بایقرا، مدرسه خواجه کمال‌الدین گیرنگی، مدرسه خواجه اسمعیل حصارى، مدرسه سر مزار خواجه محمد مرغزی، مدرسه خواجه آفرین، مدرسه امیر محمود، مدرسه محله طفلکان، مدرسه پل فیروزآباد، مدرسه خواجه نظام الملک طوسی، مدرسه فصیحیه، مدرسه خواجه جلال‌الدین، مدرسه پلبنده، مدرسه و خانقاه سلطان شاهرخ میرزا، نظامیه، مدرسه، خانقاه و مسجد گوهرشاد بیگم، مدرسه سبز برایان، مدرسه سر مزار سادات، مدرسه و خانقاه امیر فیروز شاه، مدرسه سر پل انجیل، مدرسه بدیعیه، مدرسه چهارمنار، مدرسه سید غیاث‌الدین باغبان، مدرسه مولانا لطف‌الله، مدرسه امیر شیخ، مدرسه و خانقاه امیر علاء‌الدین را می‌توان نام برد (اسفزاری، ۱۳۳۹: ۱/۱۰۰-۹۹ و ۲/۲۸۱-۲۶۷). این مدارس با استنادی نظیر «خواجه عبدالله مروارید»، «خواجه معین‌الدین محمد فراهی» و «مولی کمال‌الدین حسین خوارزمی» اداره می‌شدند. (اسفزاری، ۱۳۳۹، ۲/۲۶۹) هر یک از این اساتید نیز دارای تألیفات بی‌شماری بودند که در کتاب دو جلدی «روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات» به تفصیل بیان شده‌اند.

یزد

داستان سال‌های احداث و بنیان مساجد یزد، تاریخچه‌ای بس عظیم و کهن دارد، لذا فقط به ذکر مساجد باستانی این شهر از ادوار گذشته چون «مسجد جمعه قدیم، مسجد جامع خارج یزد، مسجد جمعه مصلائی عتیق، مسجد جمعه سرآب‌نو، مسجد جمعه نوغاباد با دری به سوی خانقاه مجانب، مسجد مولانا معین‌الدین، مسجد جمعه

یعقوبی، مسجد مری آباد، مسجد جمعه نو» بسنده می‌شود (کاتب‌یزدی، ۱۳۵۷: ۹۴-۱۰۳).

مدارس داخل و خارج یزد

بررسی در تاریخچه یزد و مقایسه آن با وضع کنونی از ابعاد سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و ... این نکته را اثبات می‌کند که یزد از یک گذشته غنی در تمامی ابعاد برخوردار بوده که بر آن اساس توانسته چنین ابهت و وقاری را برای خود حفظ کند؛ یعنی، اقتدار علمی - فرهنگی امروز دال بر گذشته روشن و درخشان آن هست. نمونه مستند بر این ادعا، داشتن مدارس بی‌شمار در داخل و خارج شهر از زمان‌های بسیار دور هست. این مدارس عبارت بودند از: «مدرسه رکنیه با رصدخانه و مسجد و داروخانه، مدرسه محمود شاه، مدرسه شمسیه، مدرسه و خانقاه رشیدیّه، مدرسه وردانروز، مدرسه کمالیه، مدرسه ضیائیه، مدرسه غیائیه سر ریگ، مدرسه غیائیه مشهور به گنبد شیخ کبیر، مدرسه غیائیه چهار منار مشهور به بقاع ثلاث (مدرسه و خانقاه و مسجد)، مدرسه باوردیه، مدرسه کوچه حسینیان، مدرسه میر آخریه، مدرسه عبدالقادریه، مدرسه قطبیه قاسمیه سرپلک، مدرسه ضیائیه سرپلک، مدرسه صاعدیه مشهور به بسحاقیه، مدرسه خواجه شهاب‌الدین قاسم طراز، مدرسه خانزاده بنت محمد بن مظفر، مدرسه اصیلیه دهوک، مدرسه نصرتیه کنار خانقاه شاه نصرت‌الدین یحیی، مدرسه حصار، مدارس اتابکان، مدرسه خاتونیه، مدرسه امیر آخوریّه، مدرسه خواجه ابوالمعالی، مدرسه دهوک، مدرسه یوسف چهره، مدرسه قطبیه مشهور به حاجی عماد، مدرسه حافظیه اهرستان، مدرسه مخدومی معینی در تازیان» (کاتب‌یزدی، ۱۳۵۷: ۱۰۳-۱۳۴ و ۲۴۹-۲۵۴).

اما چرا از این همه مدارس موجود در یزد از زبان سیاحان و تاریخ‌نویسان گذشته سخنی به میان نیامده است؟! این شاید به دو علت باشد:

الف- عدم مسافرت و بازدید از این شهر به دلیل حاکمیت اقلیم گرم و خشک آن در تمامی فصول سال

ب- بعد مسافت آن و به دور بودن از نقطه ثقل کشوری
لکن مشروح تعدادی از این مدارس به قرار زیر هستند :

۱- مدرسه حسینیان

این مدرسه در نزدیکی باروی قدیم شهر یزد واقع شده و بر مبنای شواهد و قراین موجود از اینکه اواخر قرون هفتم و اوایل قرن هشتم ه. ق. می باشد. گنبد خشتی بزرگی که از درون به وسیله لاجورد و آب طلا تزئین شده، بر بالای ساختمان مدرسه دیده می شود. به طوری که نوشته اند، بانی آن «شرف الدین حسین» و فرزندش «معین الدوله اشرف» (از سادات حسینی یزد) بوده اند (موسویان، ۱۳۸۷: ۳۱۲).

۲- مدرسه رکبیه

این مدرسه که در جوار بقعه امیر «رکن الدین محمد قاضی» قرار دارد، در سال ۷۲۵ ه. ق. با بخشی از مجموعه بزرگی شامل مدرسه، کتابخانه، رصدخانه و خانقاه و ... ساخته شده است (موسویان، ۱۳۸۷: ۳۱۲).

۳- مدرسه سید شمس الدین

این بنا تاریخ سال ۷۶۷ ه. ق. را دارد که در گذشته شامل خانقاه، مدرسه، دارالسیاده (رواق تجمع سادات)، آب انبار، گرمابه، بازار و غیره بوده است (موسویان، ۱۳۸۷: ۳۱۲).

۴- مدرسه ضیائیه

این مدرسه در سال ۶۳۱ ه. ق. به همت «مولانا شرف الدین علی رضی» بنا گردیده است. البته، بنای کامل مدرسه در سال ۷۰۵ ه. ق. به وسیله فرزندش «ضیاء الدین حسین» تکمیل شده است.

گنبد این بنا که با خشت خام ساخته شده دارای تزئینات، گچ‌بری و نقاشی رنگ‌آمیزی شده لاجوردی با آب طلا است (موسویان، ۱۳۸۷: ۳۱۱).

۵- مدرسه کمالیه

این مدرسه که در قسمت غرب «مسجد جامع کبیر» یزد واقع شده، دارای گنبدی با روکش آجری می‌باشد. قسمت درونی مدرسه هم با آب طلا و لاجورد تزئین گردیده است. مدرسه کمالیه در سال ۷۲۰ ه. ق. توسط «کمال‌الدین ابوالمعالی» ساخته شده است (موسویان، ۱۳۸۷: ۳۱۲-۳۱۱).

سیاحان مختلف خارجی بازدید کننده از ایران عصر صفوی، آثار و نوشته‌های مختلفی را از خود دال بر وجود مدارس و مکاتب به یادگار گذاشته‌اند. منتهی بعضی از سیاحان و جهانگردان متأسفانه یا مذاقه نداشتند، یا گاهاً فقط به این امور اشاره جزئی کرده و از شرح بسیط آن خودداری کرده‌اند و یا این که از روی اغراض مطالبی را نوشته‌اند. مانند «سفرنامه کاری» که در صفحه ۳۳ کتاب خود فقط به ذکر مدرسه‌ای در کنار بازار اشاره کرده است. یا «سفرنامه دن گارسیا ای دسیلوا فیگویروا» که فقط در نوشته‌های خود به شرح مسافرت خود در زمان شاه عباس اول می‌پردازد (دسیلوا فیگویروا، ۱۳۶۳: ۳۳؛ کاری، ۱۳۸۳: ۳۳).

نتیجه‌گیری

مطالعه و بررسی اسناد و مدارک در خصوص مدارس عصر صفوی که از لحاظ اداری و آموزشی با مدارس دولت عثمانی دارای وجه تمایزاتی بود، بیانگر این حقایق است که تحصیل علوم در سطوح عالی و تخصصی، مختص مدارس آن دوره بود. از سوی دیگر، شاخه‌های متعددی از علوم در شهرها و مدارس مختلف آموزش داده می‌شد که هر طلبه یا جوینده علم بر اساس علاقه، استعداد، گرایش تحصیلی و وسع مالی، شهر و مدرسه محل تحصیل خود را انتخاب می‌کرد، بر این اساس می‌توان اظهار داشت:

- ۱- قبل از دوران صفوی مدارس هم‌چون سایر ممالک متمدن روز، در ایران نیز دایر بوده و حیات خود را در عصر صفوی نیز ادامه داده‌اند؛ بنابراین، وجود مدارس به عنوان مراکز آموزش عالی آن عصر به دوران صفوی مختص نبود.
- ۲- عصر صفوی عصری بوده است که در اقصی نقاط ایران مدارس هم‌چنان در امر تعلیم و تربیت و آموزش علاقمندان علوم فغالی داشتند.
- ۳- وجود مدارس به اسامی مختلف در شهرهای گوناگون، بیانگر تعدد بانیان این نوع مراکز بوده است.
- ۴- تداوم حیات این مدارس بستگی به تمکن مالی بانی واقف و میزان طلاب شاغل به تحصیل در آن داشت، به طوری که اگر بانی مدرسه‌ای از بین می‌رفت، مدرسه رو به خرابی و ویران می‌نهاد.
- ۵- یکی از دلایل اصلی تأسیس مدارس عهد صفوی بی‌تردید حضور علمای مهاجر شیعه خارج از ایران عصر صفوی بود.
- ۶- اکثر مدارس بنا شده در دوران صفوی، اختصاص به دوران حکومت شاه عباس اول و دوران پس از او هست. این نکته بیانگر روشن فکری و علاقمندی این شاه به تعلیم و تربیت و علم اندوزی بوده و از سوی دیگر نشان تمایل او به ارتقا فرهنگ مردمان عصر خود دارد.
- ۷- در طی حکومت حاکمان صفوی بر ایران زمین، هیچ‌گونه آثاری مبنی بر تلاش آنان برای سامان بخشیدن تشکیلات اداری و مالی مدون وجود ندارد در صورتی که، سازمان‌دهی و سامان‌دهی مدارس از بُعد اداری توسط کشور عثمانی در آن عصر اجرا شده بود. این علت شاید نشأت گرفته از رقابت مذهبی و یا سیاسی بین دو دولت باشد.
- ۸- گسترش مدارس با کثرت بی‌شمار آن در سطح کشور، نشان از محوریت تأسیس مدارس جهت اهتمام برای رواج مذهب تشیع می‌تواند باشد.

۹- فضای پانسیون و معماری خاص و مشابه مدارس، بیانگر گرایش به تحصیل طلاب از شهرها و اماکن دور دست هست.

۱۰- شهرهای بزرگ بنا به وسعت جمعیت و وجود امکانات بیش‌تر، از کثرت مدارس برخوردار بودند؛ بنابراین، علاقمندان به تحصیل علوم در عصر صفوی به طور حتم از کمیت بیش‌تری برخوردار بوده‌اند. این امر نیز دلالت بر وجود استادان متبحر و متخصص فراوان برای آموزش علاقمندان تحصیل و ارتقا سطح فرهنگی مردم آن دوره دارد.

۱۱- وجود مدارس به اسامی مشترک احتمالاً به دلایل بانی مشترک مدرس مشترک و یا تدریس علوم مشترک بوده که در کل اهداف مشترکی را دنبال می‌کردند.

۱۲- در مدارس علوم مختلفی چون حکمت، فقه، ادب، نجوم، علم حساب، هندسه، زمین‌شناسی، جانورشناسی، گیاه‌شناسی و شیمی تدریس می‌شد، لذا تکثر این همه علوم بی‌ارتباط به تنوع رشته‌های تحصیلی، تبحر استادان، علاقه مردم به افزایش سطح آگاهی نبود.

منابع و مأخذ

۱. اسفزاری، معین‌الدین محمد، (۱۳۳۹)، روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات، ج ۱ و ۲، تصحیح و حواشی محمد کاظم امام، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۲. اولتاریوس، آدام (۱۳۸۵)، سفرنامه آدام اولتاریوس، ترجمه احمد بهپور، تهران: انتشارات ابتکار نو.
۳. بهروزی، علی‌نقی (۱۳۵۴)، بناهای تاریخی و آثار هنری جلگه شیراز از دوره هخامنشیان تا عصر پهلوی، شیراز: انتشارات اداره کل فرهنگ و هنر استان فارس.
۴. پدرام، محمود (۱۳۷۷)، تملن مهاباد، تهران: نشر هور.

۵. پرسى مولزورث، سایكس (۱۳۸۰)، تاريخ ايران، ج ۲، ترجمه فخرالدین محمدتقی فخرداعی گیلانی، تهران: انتشارات افسون.
۶. جعفریان، رسول (۱۳۸۹)، صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست، ج ۲، قم: نشر پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۷. حسینی فرصت‌الدوله شیرازی، سید محمدنصیر (۱۳۶۲)، آثار العجم، ترجمه هیات مؤلفان، تهران: انتشارات فرهنگسرا.
۸. حسینی فسائی، حسن بن حسن (۱۳۶۷)، فارسنامه ناصری، تصحیح و تحشیه از منصور رستگار فسائی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۹. دانش پژوه، منوچهر (۱۳۸۰)، سفرنامه، ج ۱، تهران، انتشارات ثالث.
۱۰. دانشگاه کمبریج (۱۳۸۰)، تاریخ کمبریج (تاریخ ایران دوره صفویان)، ترجمه یعقوب آژند، تهران: انتشارات جامی.
۱۱. دیسلوا فیگویروا، دن گارسیا (۱۳۶۳)، سفرنامه دن گارسیا دیسلوا فیگویروا، ترجمه غلامرضا سمیعی، تهران: نشر نو.
۱۲. دلاواله، پیتر (۱۳۷۰)، سفرنامه پیتر دلاواله، ترجمه شعاع‌الدین شفا، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۳. دوری، عبدالعزیز و دیگران (۱۳۷۵)، بغداد، چند مقاله در تاریخ و جغرافیای تاریخی بغداد، ترجمه اسماعیل دولتشاهی و ایرج پروشانی، تهران: انتشارات بنیاد دائرةالمعارف.
۱۴. دیولافوا، ژان (۱۳۹۰)، سفرنامه مادام دیولافوا، ترجمه همایون فرهوشی، تهران: انتشارات دنیای کتاب.
۱۵. ذبیحی، مسیح و افشار، ایرج، دانش پژوه، محمدتقی (۱۳۵۶)، استرآبادنامه، سه سفرنامه، وقف‌نامه و سرگذشت، تهران: انتشارات ایران زمین، امیرکبیر.

۱۶. روحی‌پور، زهره‌الزهرا (۱۳۹۱)، قلعه مدرسه (مدرسه خیر آباد)، قم: انتشارات هدی.
۱۷. شاردن، ژان (۱۳۷۵)، سفرنامه شاردن، ج ۲ و ۴، ترجمه اقبال یغمایی، تهران: انتشارات توس.
۱۸. صمدی، سیدمحمد (۱۳۸۸)، تاریخچه مهاباد، چاپ دوم، مهاباد: انتشارات ایزیرتو.
۱۹. طیار مراغی، محمود (۱۳۷۵)، مدارس و مراکز علمی مراغه، وقف میراث جاویدان، سال ۴، ش ۲.
۲۰. فرنود، ناصر (۱۳۵۵)، فرهنگ و هنر مهاباد در پنجاه سال نخست شاهنشاهی، مهاباد، انتشارات اداره فرهنگ و هنر.
۲۱. کاتب یزدی، احمدبن حسین بن علی (۱۳۵۷)، تاریخ جدید یزد، به کوشش ایرج افشار، تهران: انتشارات فرهنگ ایران زمین (امیرکبیر).
۲۲. کارری، جملی و جووانی، فرانچسو (۱۳۴۸)، سفرنامه کارری، ترجمه عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ، تبریز: انتشارات فرانکلین.
۲۳. کسائی، نورالله (۱۳۷۴)، مدارس نظامیه و تأثیرات علمی و اجتماعی آن، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۲۴. کوچک‌زاده، محمدرضا (۱۳۸۰)، تاریخچه قم و مساجد تاریخی آن، قم: انتشارات انشراح.
۲۵. گل‌زاری، مهدی (۱۳۹۱)، مدارس شیعی در شیراز از بر آمدن صفویه تا انقراض قاجاریه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد: دانشگاه آزاد واحد تهران مرکزی.
۲۶. لکه‌هارت، لارنس (۱۳۶۴)، انقراض سلسه صفویه و ایام استیلای افغانه در ایران، ترجمه مصطفی قلی‌عماد، چاپ دوم، تهران: انتشارات مروارید.

۲۷. معطوفی، اسدالله (۱۳۸۷)، معرفی دو مدرسه قدیمی ایالت تاریخی استرآباد (گرگان) مدارس عمادیّه (صفوی) و قلیچ ایشان (قاجاری)، تهران، نشر مختومقلی فراغی.
۲۸. منشی، اسکندر بیگ ترکمان (۱۳۵۰)، تاریخ عالم آرای عباسی، ج ۱، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۲۹. موسوی اردبیلی، فخرالدین (۱۳۴۷)، تاریخ اردبیل و دانشمندان، جلد اول، بی جا.
۳۰. موسویان، سید محمد (۱۳۸۷)، اصول و مبانی در طراحی معماری و شهرسازی، چاپ سوم، تهران: انتشارات آذرخش.
۳۱. مهدوی، مصلح‌الدین (۱۳۸۶)، اصفهان دارالعلم شرق - مدارس دینی اصفهان، اصفهان: انتشارات سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
۳۲. مینورسکی، ولادیمیر فنودوروویچ (۱۳۸۹)، تاریخ تبریز، ترجمه عبدالعلی کارنگ، تبریز: انتشارات آیدین.
۳۳. وکیلان، منوچهر (۱۳۹۰)، تاریخ آموزش و پرورش در اسلام و ایران، چاپ هشتم، تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
۳۴. هوسپیان، شاهن (۱۳۸۵)، فصلنامه فرهنگی پیمان، سال دهم، شماره ۳۷.